

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

„Madári szép szabadságom”

A XVII–XVIII. századi magyar szerelmi közköltészet madárszimbolikájához

Akár régebbi, akár újabb korok irodalmának jelképes nyelvét vizsgáljuk, komoly hibát követünk el, ha zárt, mechanikus megfeleltetésekkel akarjuk megmagyarázni egyes motívumok jelentését. Ezt nemcsak a szerzői szabadság írta felül újra és újra, akármennyire hagyománytisztelő irodalomról van szó, hanem az emberi gondolkodás kreativitása is, amely a jelképeket és metaforákat helyzefüggően használja és értelmezi. Wehli Tünde joggal állapítja meg, hogy a növény- és állatszimbolika a kora újkorban (legalábbis a vizuális művészetekben) nemigen foglalható zárt rendszerbe sem Magyarországon, sem az európai kultúra egészét tekintve.¹ Az írott hagyományban szerencsére mégis kirajzolódnak bizonyos összefüggések, amelyeket a toposzok átgondolt és spontán használatának hullámverése tagol, párhuzamosan a képi kultúrával. Ez utóbbit példázzák Dukkon Ágnes megfigyelései a kalendáriumok által közvetített zodiákus stb. ikonográfia fokozatos kiüresedéséről, dekorációból válásáról,² de hasonló folyamatokról árulkodnak a kazettás mennyezetek, a kéziratok illusztrációi s más képi emlékek is.

A populáris vagy azzá váló szöveghagyományban hasonló folyamatok tanúi lehetünk. A virágénekek sokat emlegetett, fél-tudatos képi világa is jelzi, hogy a kora újkori magyar kézirat szerelmi líra (amelyet a XVIII. században már joggal sorolhatunk a közköltészethez) mennyire ellentmondásos terep. Az alábbi vázlatos elemzés egy eddig kevésbé tárgyalt képrendszerhez, a madármotivikához vezet, amely évszázadokig alkalmas volt arra, hogy szemléletesen, átérezhetően mutassa be az emberi kapcsolatokat: a szerelmet, az

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány az OTKA 104758. sz. pályázata és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült; előadásként 2014 májusában hangzott el Szekszárdon a „*Jelentem versben mesémet*”: *Fikció és rejtett értelem a régi magyar irodalomban* c. konferencián.

1 WEHLI Tünde, *Állat- és növény-szimbólumok = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, 1, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2003, 69–76 (lásd az itt felsorolt tematikus címszavakat is).

2 Bővebben: DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003.

együttlétet, a hűséget és az elválást. A gyönyörködtetésen és tanításon, a tapasztalatok átadásán túl hozzásegített ahhoz is, hogy a versek célt érjenek, s az udvarlás vagy visszahódítás sikerrel járjon.

Munkámmal épp ahhoz szeretnék kedvet csinálni, hogy egyrészt merjünk rendszerszerűen, összefüggéseket keresve vizsgálni egy ekkora, több száz tételes korpuszon,³ másrészt viszont még ilyenkor se engedjünk a kísértésnek, hogy mindezt zárt és logikus törvényláncolatnak tekintsük. Ugyanaz a versszerzői és befogadói kör versenként eltérő tudatossággal, eltérő szerepben használta ugyanazt a motívumot, s a szimbolikus gondolkodás gyakran inkább az *allegorézis* felé mozdult el a példázat-hagyomány és az emblematika hatása alatt. Megfeleltetés helyett tehát a motívumok *szituatív* alkalmazását figyelhetjük meg: moduláris, mégis sok tekintetben egyedi poétikai jelenséggel állunk szemben. Lássuk tehát, mit olvashatunk ki e régi énekekben szereplő madarak röptéből, s mennyiben figyelhetők meg időbeli változások e motívumok használatában.

A madarak sosem lehettek kizárólag jelképek, hiszen állandó lakói az emberek által ismert világnak. Az emberiség egyik ősképe a szabadon repülő, embereknél könnyebben mozgó madár, nyilván a lélekmadarak, a földi lét és túlvilág(ok) közt közvetítők képei is innen erednek. A „szárnyas nép”-nek valószínű, hétköznapi tényezőként ugyanúgy van esélye bekerülni az irodalomba, mint allegorikus elemként, netalán már csak a szavak szintjén jelen lévő, öntudatlan frázisként. Ebben (más állatok szerepeltetése esetén is) szerepet játszhatott az állatmesék hagyománya, amely az ókortól állandó allegóriakészlettel szolgált, ráadásul az oktatásban is használták memoriterként.⁴ Korszakunkból mindegyik típusú képhasználatra találunk példákat.

A madarak karaktervonásait mindenekelőtt a Biblia, az antik mitológia és a *Physiologus*⁵ című középkori bestiárium nyomán parafrázeálták Európa-szerte. Jellemző, hogy a gazdag magyarországi madárvilágból csak néhány faj képviselteti magát a XVII. századi versekben, míg a nemzetközi (részben mitikus) ornitológia, illetve az udvari kultúrához kapcsolódó vadász- és díszmadarak állandó szereplői e műfajoknak. Ilyen formán a páva, a hatyú, a vadászsólyom vagy akár a fénix és a pelikán is gyakrabban válik e versek lírai üzenetének közvetítőjévé, mint őshonos madaraink – nem szerepel sem a kakukk, sem a bagoly, a búbos banka, a pintyek vagy a vízimadarak.⁶ Hasonló a helyzet a növényvilág-

3 A Régi Magyar Költők Tára XVII. század teljes versanyagát felölelő, jelenleg is készülő repertórium (Budapest–Pécs–Szeged) motívumindexe megkönnyítheti és árnyalhatja a további e tárgyú kutatásokat.

4 Köszönöm Vadai István szíves hozzászólását az előadás vitájában.

5 Magyar műfordításban: *Physiologus: A Zsámboki-kódex állatábrázolásai*val, ford. MOHAY András, utószó, képmagyarzatok KÁDÁR Zoltán, Bp., Helikon, 1986.

6 Esterházy Pál állatkatalógusa vagy a Tücsöklakodalom-szüzsét megörökítő állatsoroló (a

gal is. A közköltészet s annak XVII. századi udvari előzményei éppúgy az elit-kultúra műveltségi elemeiből gazdálkodnak, bár szabadabban, kötetlenebbül s nem ritkán leegyszerűsítve. Ezt ne csak a motívumok szintjén értjük, hiszen a XVII. századi anonim szerelmi versek előképei közt már konkrét művek: az előző nemzedékek, főként Balassi lírája áll első helyen, annak motívumkincsével és frazeológiájával (később visszatérünk még rá). Nem kellett tehát minden hattyús vagy özvegy gerlicés hivatkozáshoz a *Physiologist* olvasni, ha az ember hasonló magyar szövegeket is ismert.

A szerelmi költészet madárvilága nem magyar sajátosság, hanem a nemzetközi folklór része. Több esetben valószínűek a kölcsönhatások a környező népek, illetve a török hódítók irodalmi motívumkincsével. A török misztikus szerelmi líra valóban bővelkedik madármetaforákban, ezek magyarítása azonban – mint arra Sudár Balázs figyelmeztetett – a török kultúra és nyelv alapos ismeretét kívánta volna,⁷ így közvetlen hatásukkal annak ellenére sem nagyon számolhatunk, hogy a hódoltságban nagy számú török *ásik*- és *díván*költőről, tehát virágzó irodalmi életéről van tudomásunk; még Hüsrev *ásik* kétnyelvű versében is felbukkan a fülemüle.⁸ A XVII. század közepén feljegyzett „török nóták”-ból⁹ azonban, amelyek a *Teleki-énekeskönyv* szlovák és román fordításai közt szerepelnek, éppenséggel hiányoznak madármotívumok, sőt másmilyenek is alig akadnak: inkább általános udvarló-epekedő helyzetdalok ezek – talán közérthetőbbek voltak a fordító számára, aki ráadásul mitológiai neveket szőtt beléjük, török jellegüket ezzel is csökkentve. Ha tehát volt is török hatás a szerelmi lírában, olyan tendenciákat erősített fel, amelyek az antik és keresztény kultúrkörben, sőt talán a korábbi magyar hagyományban is közkeletűek voltak (fülemüle, sas). Mindez párhuzamba állítható a gyógyfürdők, az úri hímzés vagy a töröksíp hazai divatjának elmélyítésével – ezeknél nem merült fel nyelvi akadály. A többnyelvű nemesi udvarokban alkalom nyílt viszont a motívumcserékre a szlovák és horvát (köz)költészettel, bár sajnos viszonylag kevés for-

Tunyaság az életnek... kezdetű szöveg részeként) kivételnek számít; céljuk is más, mint a szerelmi líráé.

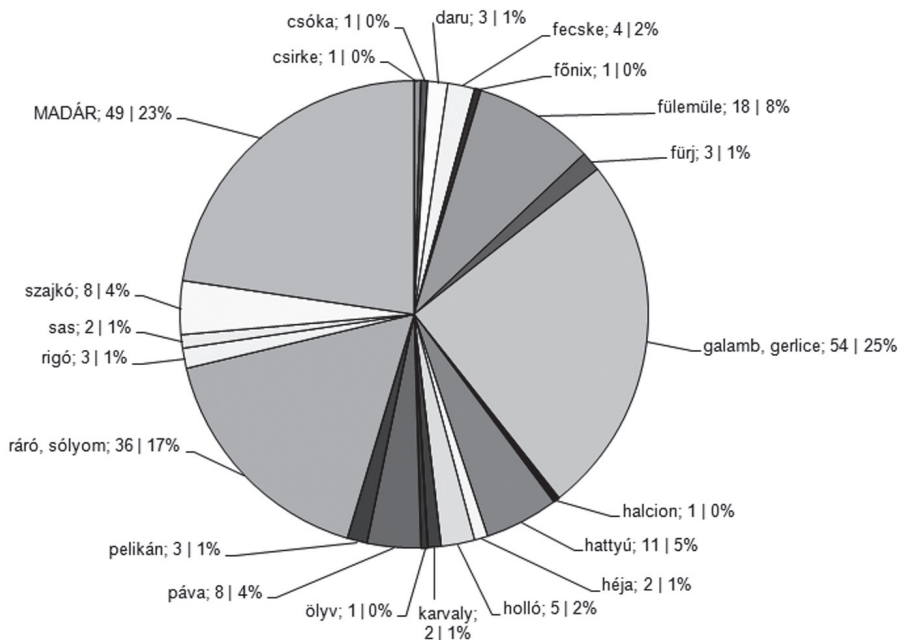
7 Vö. SUDÁR Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei: Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban*, Bp., Balassi, 2005 (Humanizmus és Reformáció, 29), 87–88; Uő, „Madár lellem kalitkájában zokog...”: *Test és lélek a török énekmondók költészetében = Kőrösi Csoma Sándor: Test és lélek a keleti kultúrákban*, szerk. GAZDA J., SZABÓ E., Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2006, 135–143; Uő, „...Török szép versekből...”: *Balassi Bálint költészetének törökös elemei = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 75–88, itt: 82–83.

8 *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3; a továbbiakban: RMKT XVII/3), 2. sz.

9 Uo., 63., 74. és 81. sz.

rásszövegünk van e nyelveken. Mindenesetre feltűnően sok madármotívumot találunk a *Fanchali Jób-kódex* szlovák dalaiban¹⁰ és a *Teleki-énekeskönyv* magyarra fordított tót táncnótáiban.¹¹

A *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 3. kötetét* átböngészve a szerelmi tárgyú versanyag legalább kétharmadában felfigyelhetünk madármotívumokra; ezeket egy kis adatbázisba gyűjtöttem.

Az RMKT XVII/3. kötet madármotívumainak statisztikai áttekintése
(előfordulások száma | %)

A továbbiakban főként a szövegek retorikai célja, esetünkben a beszédhelyzet és a madármetaforák viszonya szerint vizsgálódunk, egy-két fő típust kiemelve. Látni fogjuk, hogy egyes madárfajok több nézőpontból is szerepelnek, mások jellegzetesen csak egyfelől. A legfőbb rétegek elkülönítése a motívumok eredete szerint:

10 Kiadásuk: Ján MIŠIANÍK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25).

11 RMKT XVII/3, 66–68., 71., 73., 80. és 83. sz.

- 1) Madarak mint környezeti elemek, inspiráció, küszöbsorok vagy -strófák
- 2) Madarak által jelképezett lélektani helyzetek
- 3) Madarakra vonatkozó természettudományos megfigyelések vagy mitikus tulajdonságok (*Physiologus*), toposzok

Attitűdök, illetve a poétikai térben betöltött helyük szerint:

- 1) Én-madár
- 2) Te-madár
- 3) Madarak mint a párkapcsolat külső szereplői, közvetítők, segítők
- 4) Madarak mint allegorikus szereplők példázatos történetekben
- 5) Madarak mint a környezet részesei, évszakjellemzők, küszöbmotívumok

Mivel a két útvonal közös pontján (I/1 = II/5) a „semleges” madárképek találhatóak, érdemes innen kezdenünk a szemlét. Ehhez seregnyi előkép kínálkozott az antik tavaszversektől a bibliai *Énekek énekéig* (amelyet már a középkorban magyarra fordítottak, sőt felbukkannak korai cseh parafrázisai is), részben az iskolai oktatásból, mint arra Knapp Éva is utalt.¹² Ekkoriban, egészen a XVIII. század végéig viszonylag ritka a küszöbsor vagy -strófa közköltészetünkben, annál erősebb a *helyzetdalok* poétikai hagyománya, amely szinte megköveteli a narratív keretet, környezetrajzot vagy bármilyen bevezetést. A tavasz leírása azonban többnyire csak egy-két strófányi, s hívójelként szolgál a személyes mondandóhoz. A madarak tavaszi dalolása mindig a párválasztást jelzi, gyönyörködteti és vigasztalja a bús szíveket – kivéve a lírai ént, akit csak kedvese jelenléte vagy üzenete vidíthat fel. Ez az ellenpontoszó műfaj a trubadúrköltészetben teljesedett ki elsőként (pl. Rambaut de Vaqueiras: *Calenda Maia*, XII. század), s Petrarcan át jutott el a reneszánsz dalköltészetig. A XVII. századból már szép számmal akadnak magyar szövegeink (a legismertebb: *Minden állat örül az tavasznak*, de épp ilyen Wathay Ferenc tavaszdicserő rabéneke is), a poétikai alapforma pedig tovább él a következő században, majd a népköltészetben. Egy közismert ének egyik strófája:

Hangos szavú filemile kedves szólását,
Szép kertemben ciprusfámon hangicsálását
Nem kívánam, csak óhajtam nyelved szólását,
Láthatnám szép ajakidnak reám mosolgását.¹³

12 KNAPP ÉVA, „*Volucris rota, vertitur anni*”: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez, ItK, 118(2014), 3–30.

13 *Égő lángban forog szívem...* = RMKT XVII/3, 98/I, 13. versszak. A tanulmányban szereplő versidézeteket – mivel többnyire hozzáférhetőek kritikai kiadásban – modernizált helyesírással közlöm, az eltéréseket külön jelölve.

A *Tavaszi szél utat szárazst*-típus egyes régi képviselői ugyanide sorolhatók; ezekben a lírai én is szeretne párt választani, de egyelőre csak a bánat és a magány jut neki osztályrészül. Hasonló indítású, de eltérő retorikai helyzetre utal, ha a lírai én együttérzést vár a környezettől, szembefordulást a természet örömeivel, mint például az *Ahol én elmegyek, még a fák is sírnak* szövegcsaládja, amely korszakunkból nem adatható, majd csak a XVIII. századból. Mindez párhuzamba állítható a *compassio*, a közös szenvedés szakrális irodalomból ismert formáival. A magányos költőt darvak kísérik bujdosásában, a madarak és a vadállatok pedig megsiratják halálát, így együtt érző ellenvilágot jelentenek a szívtelen emberekkel és a hűtlen szeretővel szemben:

Siralmas életem, szomorú én lölköm, nincs semmi keservessem,
Mert még az vadak is és az oroslányok, még ők is száznak engem,
Szép szavú rigócskák, csácsogó szajkócskák együtt siratnak engem.¹⁴

A madarak említése gyakran csak a választott hölgy szépségét érzékelteti. Ilyenkor a toposzoktól függetlenül a madaraknak csak az esztétikus vonásai kapnak szerepet: elegáns tollazatuk és viselkedésük, szelídségük, esetleg kevélységük, a hasonlatok pedig gyakran virágokkal, mitológiai személyekkel, néha pedig drágakövekkel egészülnek ki. Egy kevésbé ismert versben például a hölgynek

Igen villámcsózó szeme, mint rókának,
Gyenge fejr teste, miként szép hattyúnak,
Méltán mondhatom, hogy társa Helénának,
Tündöklük orcája, mint istenasszonynak.

Lába sétálása, miként szép pávának,
Nem győzőm csudálni testét állásának... [!]¹⁵

Gyöngyösi István tehát már egy kiforrott hagyományhoz kapcsolódik, amikor Zrínyi Ilonát madarak sokaságával jellemzi:

Cédrus az dereka, tekintete ráró,
Mint vadász Diana, gyors lába úgy járó,
Dolgaiban rendes, az üdőtül váró,
Neme királyi vér, nemcsak egy köz báró.

14 *Jaj nékem, szegénynek...* = *Uo.*, 160/II, 4. versszak. Ez a szakasz csak a *Szentsei-dalokkönyvből* (1704 előtt) ismert.

15 *Csak nem régen láték egy szép virágszálat...* = *Uo.*, 121. sz., 6–7. versszak.

Egész teste hattyú, galamb engedelme,
Gerlicét követő társához szerelme,
Az hol kell, mint daru, oly szemes fegyelme,
Csendes erkölcsiben nincs negédes elme.¹⁶

A gyorsan, mégis mozdulatlan eleganciával táncoló hölgy a vitorlázó sólyomra emlékezteti az egyik erdélyi énekszerzőt:

Sebes sólyom jó kedvében magát mint mutatja,
Repül vígan, de szárnyait veszteg, szépen tartja,
S táncát néki ha ki látja,
Hogy nem mozdul, azt alítja,
Minden úgy csudálja.¹⁷

A sólymot vagy rárót mindig a vágy tárgyaként, elérhetetlen, csalogatandó és kalickába (karjaimba) zárandó szereplőként, egyúttal a szabadság, a függetlenség allegóriájaként látjuk a versekben. Ez a lovagi lírából ered, hazánkban Balassinál bukkan fel először (lásd később), vele egy időben pedig egy ismeretlen nótajelzésben: „Egy sívó sólymot most löltem”, amelyet Bogáti Fazakas Miklós nem véletlenül társított Salamon király és az egyiptomi „pogány” királylány házaseszékehez, a 45. zsolttárhoz.¹⁸ A műfaj korai térhódítását jelzi *Balassa János éneke sólymocskájáról*. A *Fanchali Jób-kódex* szlovák női dalai közt is felbukkan.¹⁹ A XVII. századi magyar sólyom-versek többsége viszont a meghódítandó vagy visszacsalogatandó nőt szólítja meg, például:

Angyal ábrázatban alá s fel jártadban, mint sólyom, szabadságban
Éneklesz magadban, nem, mint én, nagy bánatban [...]
Repülsz, szabadon jársz, és semminemű bút, én szívem, te nem viselsz [...]²⁰

16 GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága; Palinódia (Kesergő Nimfa)*, szöv. gond., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 11), 67–68. versszak.

17 *Egy szép táncot jókedvemből, szép szerelmem, küldek* = RMKT XVII/3, 188. sz., 9. versszak.

18 *Hevölt lelkem, szívem búsult...* (Házasoknak áldomásáról) = *Psalterium: Magyar zsolttár*, kit az üdökbéli históriák értelme szerint külön-külön magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetének javára fordított BOGÁTI FAZAKAS Miklós, vál., dallamok, jegyz. SZABÓ Géza, szöv. gond. GILICZE Gábor, SZABÓ Géza, utószó DÁN Róbert, Bp., Magyar Helikon, 1979, 94–97.

19 *Darovals' mne, Bože, tak...* = MIŠIANÍK–ECKHARDT–KLANICZAY, *i. m.*, 7. sz., 1. strófa. A versben a fiait (esetünkben a vers hősnőjét) vérével tápláló pelikán (2. strófa), ill. egy elbájoló hattyú (3. strófa) képe is megjelenik.

20 *Sebes tenger hobja Julia haragja...* (1597) = RMKT XVII/3, 7. sz., 2. és 3. versszak (részlet).

Szólj meg már egyszer hozzám, én édes sólymocskám,
Ne rekessz ki szíved mellől hirtelen, rárócskám,
Szívem fájdalmat enyhítsd meg,
Régi vígságim térítsd meg,
Gyönyörű madárkám!²¹

Esterházy Pál (akinek madárjelképei külön tanulmányt érdemelnek) az egész palotáját és a Múzsák kertjét is felajánlja cserébe, ám a ragadozó madár nemcsak a gazdájához, hanem a zsákmányához is kötődik – költőnk tehát szerepet vált, s bevallja, hogy ő már régóta a sólyom prédája:

Állj meg, édes sólymom, bátor ne sokáig, ámbár csak félóráig,
Ne irtózzál tőlem, ládd-é, mint ég szívem, lelkemet ne veszesse!

[...] kérlek, ne félj tőlem, mert már megfogtál engem,
Elloptad szívemet, elvontad kedvemet, ne kínozd már lelkemet!²²

Hasonlóképp egy anonim szövegben, ahol a költő először hajnali énekesmadárként szólítja meg kedvesét, de végül mint sólyomra mond rá áldást:

Légy azért víg, szép szerelmem, teljes éltedben,
Miként az szép vidám sólyom prédaűzésben,
Mikor volnék ő prédája nékie nyertében,
Tudom, én is volnék nála nagy böcsületben.²³

A vágy titokzatos tárgya a természeti és mitikus képek rímbokra mögé rejtőzik egy kevésbé ismert dal felütéseként:

Vagyon egy kis ráró, szárnya nélkül járó,
Sugár szárnyon járó rám röpülő ráró,
Istenasszonyok közt sem volna utolsó,
Csak ne volna olyan rettenetes kízó.²⁴

21 Szólj meg már egyszer hozzám... = Uo., 271. sz., 1. versszak.

22 Egy sólyommadárról való ének = Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 137. sz., [141.] és [145.] versszak, részletek.

23 Piros hajnalkorban szóló kis madárkám... = RMKT XVII/3, 135. sz., 5. versszak.

24 Uo., 217. sz., 1. versszak.

Míg az Én-Madarak között az özvegy gerlice és a rab madár²⁵ a leggyakoribb, addig jórészt hiányzik az Én-Sólyom. Csupán egy alkalommal beszél önmagáról, amikor az elbocsátást kérő, bujdosni induló férfi így szól a kedveséhez:

Immár sólymocskádot, az kit gyengén tartott karjaidon hordoztál,
Skófiummal ékes, kláriszal tündöklő lábzinóron tartottál,
Bocsásd el békével szegént, hadd menjen el, reá ne haragudjál.²⁶

A hasonlatokban viszont e madár is átléphet az én-beszédbe: a szívem „rárósebes szárnyon jár”²⁷ utánad. Egy korábbi *tót táncnóta* a sólyomtól való elválást a test és a lélek elszakadásaként festi le, de a beszélő gyönyörködik a távozóban, s visszavárja:

Egy szép szelíd kis sólmocskám sugár szárnyait
Arany színvel, látom, tollát tündökölteti,
Tollászodván, nézem, magát útnak készíti,
Két szép szárnyát széjjel tartja csak elrepülni.²⁸

A rabságba esett, rászédett madár immár egyszerűen *madár*. A kontamináció itt is előfordul: egyes dalok a befogott sólymot énekesmadárként idézik fel, holt a sólyom vadászmadárként a férfivilág résztvevője volt (Hermann Ottó szerint egyébként kisebb sólymokat nők is tartottak). Ezt a vegyes motívikát őrzi az alábbi ének:

Hajda, már megfogtam sívó sólymomot;
Addig igazgattam vetett hálómot;
Megékesítettem friss kalitkámot,
Megékesítettem friss kalitkámot.

Ezután hallgatom szép éneklését,
Minden nap szemlélem ő szép személyét,
Meg is sanyargatom gyenge, szép testét,
Meg is sanyargatom gyenge, szép testét. [...]

25 A későbbi, XVIII. századi házassági panaszdalokban szereplő özvegy gerlice egy korábbi, szabad kapcsolat lezárására is utalhat.

26 *Észí harmat után, végre mikor osztán fúdogál az hideg szél...* = RMKT XVII/3, 276/I, 8. versszak.

27 *Jó napot, szívem, virágom...* = Uo., 264. sz., 4. versszak, részlet.

28 Uo., 66. sz., 1. versszak.

Mindjártást ölelném gyenge, szép nyakát.
Ékesen csókolnám piros orcáját,
Úgy szilígyíteném fene vad voltát,
Úgy szilígyíteném fene vad voltát.²⁹

A testi együttlét képsoraiban a sólyom többnyire emberré alakul, bár néha a női szépség leírásában is visszaköszönnek a madárhoz illő metaforák: „szárnyad alatt nyugodhatnám” vagy „derekadat szép tollaid befogta néked”.³⁰ A *Búm elfelejtésére*³¹ kezdetű idill magányos költője egy erdőben pihen le, amikor váratlanul egy „kis rárócska” száll le mellé, oltalmat kérve az őt üldöző hollótól. Miután eltávozott a veszély, s megnyugtató szavakat és emlékebe szánt verset kap a költőtől, a rárócska is emberi vonásokat vesz fel a nyájasabb együttlét idejére: „Hozzám jó kedvvel dúle, verseimet olvasgatván rajta elhúle” – majd kedvesen elköszön s tovaszáll. A közelség, az intimitás tehát feloldja a madár archetípusát, a távolságot, a szabadságot – de mindig vissza kell térnie hozzá.

A fentiek ötvözeteképp az alábbi énekben a költő a nála raboskodó bús sólymot biztatja moralizáló tanításával (néha az elbizakodott héja is elejti biztosnak hitt prédáját), majd így szól madarához:

Rabságodról ha mit tehetnék,
Érted, sólymom, mindent én felvennék,
Szárnyadnak sugárja lennék,
Repülésben segítenék,
Terhednek pálmája,
Igádnak kis járma,
Lennék mérges tüzednek oltója. [...]

Sokkal inkább Isten ez fogságból,
Búkkal sűrűn fűzött kalitkából
Megment irigyid torkátúl,
Ne félj mérges fullánkjátúl,
Kit hogy megnyerhessek,
S hamar elérhessek,
Istent kérem, hogy tied lehessenek.³²

– vagyis ha másé vagy, rab vagy, én viszont a szabadságot ígérem neked.

29 *Elyertem az pályát, vígan örvendek...* = *Uo.*, 156/I, 4–5. és 7. versszak.

30 *Édes Juliám, gyenge violám* = *Uo.*, 87. sz.

31 *Uo.*, 171. sz. Az azonos metrumú párversben (*Fáradoz elmém széjjel* = *uo.*, 172. sz.) azonban nincs madárszimbolika.

32 *Kalitkában rekesztett sólymomot...* = *Uo.*, 100. sz., 6. és 8. versszak.

A sólyom képe a XVII. század végétől, az udvari solymászat divatjának csökkenésével fokozatosan megritkul, inkább csak régi szövegek örökítik tovább a XVIII. századi közköltészetbe. Néha azok is átalakulnak, pl. az *Isten hozzád, Erdélyország* kezdetű szerelmi búcsúvers-pár (valószínűleg fiktív datálással: 1686) még így marasztalja a kedvest, ezúttal a távozó Károlyi Sándort: „Sólyommadár, el ne szaladj” – a későbbiekben már csak „édes madár” vagy „ékes madár” szerepel.³³ Ugyanígy egyszerűsödött a *Bolondság volt nádhoz bízni* kezdetű, sokáig közismert keserves egyik sora: „Elszalasztám szép sólymommat” helyett a XVIII. századi ponyvakiadásokban már „Elszalasztám madaramat” olvasható.³⁴

Az egyik legtovább fennmaradt, ponyván is terjedő XVII. századi szerelmi dal, az *Iffúság, mint sólyommadár* szintén kifelé mutat ebből a hagyományból, s más népszerű madármetaforákkal egészül ki mesteri kompozícióvá. A szabadságot jelképező sólyom és a rabságban élő lírai én nyitóképe után az ősszel elnémuló *fülemüle*, majd a szárnyra kelni képtelen, bezárt *madár* képe vezet el minket a lényeghez, amely eredetileg csak a 10. strófában hangzott el: „Mert elváltam kedvesemtől, mint *gerlice* ő társától...”, a vers végén pedig a reménykedő fohász: „Fogság után hadd örüljek, mint *madár*, szabadon éljek”.³⁵ A variálódás során a metaforakínálat némiképp egyszerűsödik, s a vers már a XVIII. század elején elhajlik a galambok motívuma felé egy új strófával:

Ó, ti szép szavú galambok,
Tü ott jártok, hol akartok,
De az hálót nem látjátok,
Mely miatt fogsá[got láttok].³⁶

A későbbi változatok tovább erősítik a galamb-képsorokat például a zöld ágra nem szálló *gerlice* toposzával.³⁷ A sólyom-nyitókép apránként elhalványul az ének mondandójához, a rab vagy özvegy madarak panaszaihoz képest. Az utolsó közismertebb XVIII. századi szöveg, amely a sólyom (ráró) motívumát őrzi, az *Erdőkön-mezőkön járó* kezdetű panaszos elégia, amely a sárospataki diákság körében is népszerű volt, de pl. Ráday Gedeon is feljegyezte mint értékes régiséget.³⁸

33 *Uo.*, 224. sz.

34 *Uo.*, 226. sz.

35 *Uo.*, 221/I.

36 *Uo.*, 221/V, 3. versszak.

37 *Uo.*, 221/XIII.

38 *Ráday Gedeon és Földi János összes versei*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, Bp., Universitas, 2009 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 11), 130; Ráday autográf feljegyzései között, tollpróbaként maradt fenn két lejegyzésben ez a „világi ének”.

Egy másik, nagy hagyományú madárfaj, a *páva* is fel-felbukkan a XVII. századi szerelmi lírában, szinte mindig a kevély nőiesség megszemélyesítőjeként, bókfüzérékben. Például:

Az hol páva módra sétálsz,
Nap fénye megáll, s úgy csudál...³⁹

Másutt:

Tekinteted, mint rárónak,
Járásod oly, mint pávának

– mondja az énekszerző a tündériesen láthatatlan hölgynek, akit másutt „sólymocskám”-nak is nevez.⁴⁰ A XVIII. századi mulattatók épp innen kölcsönözték az egyik vénlánycsúfoló kiforgatott szépségleírását:

Oly járása, mint farkasnak,
Sétálása, mint pávának,
De kicsin még, hadd nőjön,
De kicsin még, hadd nőjön!⁴¹

Ám akad olyan szövegünk is, amelyben a páva egy példázat részeként mégis a megalázkodásra int:

Mikor a szép páva tollait felvonssza,
Mint írott sátorban, gyönyörködik abban,
Lábai rútságát de mihelt meglátja,
Tollát lebocsátja s magát megalázza.⁴²

A madármetaforák a legkevésbé sem zárják ki, sőt gyakran vonzzák egymást. Néhány szövegben egész madárkatalógussal és a velük együtt járó attitűd-változatokkal találkozunk. Van, ahol csak spontán módon kapcsolódnak, de az esetek többségében valóban retorikai okok miatt. A *Szentsei-dalokkönyv*ben olvasható tücsöklakodalom e szempontból is kivétel, hiszen a násznépet alkotó

39 *Mutata Venus egy almát...* = RMKT XVII/3, 203/II, 4. versszak, részlet.

40 *Vajha tündérré lehetnék...* = *Uo.*, 279. sz.

41 *Eladnám az leányomat...* = *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 7/I., 7. versszak (1748 körül).

42 *Végső búcsúzás (Immár az életet tovább nem fárasztom)* = RMKT XVII/3, 241. sz., 11. versszak.

kisebb-nagyobb állatok a származási helyük nevére alliterálnak, tehát a *szikszói szajkó*, a *komáromi kakukk*, a *vöröskői kokas* és a *szömöri seregély* elsősorban szójátékként szerepelnek.⁴³

A *Lánggal ég a szerelem az ifjak szívében* kezdetű XVII–XVIII. századi erdélyi versben négyféle madár bukkan fel, némelyikük több néven és több alkalommal. Venust fogatát „zengve, énekelve fejr hatyúk vonják”; kedvesét *görlicémnek* és *filemilémnek* szólítja az énekes; példázatot olvashatunk a *hatytyúkról* és a *galambokról*, akik ugyan néha civakodnak, akár „még tollát is egymásnak kitépik”, de egyrészt nem képesek komolyan megbántani egymást, másrészt a hűség mindig győzedelmeskedik, hiszen „mindkettőnek csak szívével teljes begyecskeje”. A szerelmi viszálykodás mint szükséges rossz után azonban a madárfogás, esetünkben a kibékülés motívumai is felbukkannak:

Karomra szállott immár kis szárnyú madárkám,
Vállamra röpi immár e könnyű sólymocskám,
Az éjjel álmamban azt szépen megláttam,
Mert szívemtől elválasztatt galambam megfogtam,
Az éjjel álmamban azt szépen megláttam.⁴⁴

E ponton újból egy kis kitérőt kell tennünk az előzményekhez. Vadai István utal rá, hogy voltaképp már Balassi *Aenigmája* is két toposzt egyesít: a ragadozó madár által szétválasztott madárpár motívumát, illetve a megözvegyült hattyúét, aki a halála előtt énekel (ez utóbbit Volaterranus tankönyvéből ismerhette a költő).⁴⁵ Az első talán épp a nótajelzésben megemlített horvát virágénekből való – ez persze nem bizonyítható, de nem volna meglepő, ismerve Balassi félig parafrázeáló technikáját, amelyet a németből vagy törökből fordított verseknél figyelhetünk meg. A forrásszöveg szüzséje ilyenkor megmarad, ám a költő mindig aktualizálja vagy személyessé teszi.

Az *Aenigmában* a hattyúk példázata a ma ismert népi változatok módján megtartja külső nézőpontját, nem lesz belőlük Én-Madár vagy Te-Madár, az ének tiszta allegória marad, s mint Vadai István, Kecskeméti Gábor⁴⁶ és Kőszeghy Pé-

43 Az ének a *Tunyaság az életnek...* kezdetű mulattató füzér részeként maradt fenn az 1704 előtt összeírt dunántúli *Szentsei-dalok* könyvben. Kiadása: *uo.*, 255. sz.

44 *Uo.*, 131/L., 9. versszak.

45 VADAI István, *Egy hiányzó hattyú: Balassi Bálint Aenigma című verséről*, Tiszatáj (Diák melléklet), 2004. május, 1–16.

46 KECSKEMÉTI Gábor, „A bölcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 403–417 (Egy teológiai értelemben használt retorikai trópus jelentősége Balassi nagyciklusának értelmezésében).

ter⁴⁷ is utal rá: a ciklus egészét értelmezi, mindennemű rejtvénytyszerűség nélkül. A gyászos hattyúdal, illetve a fehér tollait feketére cserélő hattyú képsorait több XVII. századi szövegben megtaláljuk (pl. *Siralmas hattyú Meander partján*,⁴⁸ *Bútúl meghervadt*⁴⁹ stb.), a sas vagy héja által elragadott kismadárét azonban furcsa módon csupán egy alkalommal. A *Láték minap megrekesztvén egy kis madarat*⁵⁰ kezdetű példázat egy rab madárkáról szól, amelyet a költő kiszabadított, de rögtön egy sas áldozatául esett – itt azonban nem a madárpár egyik tagját ragadják el. Az irigyek zaklatásairól szóló, nem szerelmi tárgyú vers (*Sokan szólnak most énreám*) épp fordított helyzetet mutat be, érzékeltetve a rossz nyelvek túlerejét: „mint két sasnak egy galambot semmivé tenni”.⁵¹

Balassi egyébként a madarakhoz fűződő többi, később nagy divatnak örvendő retorikai pozíciót is alkalmazza. A darvakhoz szóló versében üzenetvivőként szólítja meg a vándormadarakat (ez az argumentum is!). A női dalként aposztrofált *Siralmas nékem...* lírai énje így búsul: „Vagyok már szinte özvegy gerlice”, a szerelemtől szabaduló költő viszont saját nevében szól: „örülök, röpülök, nem különben, mint karul, kinek sárga lába lábszíjából szabadul”. A *Bocsásd meg, Úristen* egyik kulcsversszakában saját eltévelyedett lelke úgy bujdosik, „mint madár a szélvészben”, a *Segélj meg engemet...* kezdetű könyörgésben pedig Noé galambjához hasonlítja jóra áhítózó lelkét. Te-Madárként egyetlen alkalommal szólítja meg hölgyét, a Julia-ciklus egyik énekében, ahol először a „minden formálható” gondolatkörben idézi fel a kézhez szoktatható „szép sólymok, vad rárok” megszelídítését, majd így fordul választottjához:

Téged penig, sólymom, én édes vad ráróm, az én sok kiáltó szóm
Kezemre nem híhat...⁵²

A Balassinál szereplő madármetaforák – igaz, nem a versek közvetlen hatása révén, de az udvarló szerelmi vers motívumkészletének fontos elemeiként – valamennyien utat találtak a XVII. századi főúri és populárisabb szerelmi lírához. Mondhatni: Balassi egyénibb, személyesebb madárjelképei kicsit egyszerűbb, de közérthető és saját sorsra alkalmazható formában élnek tovább a következő nemzedékek verseiben.⁵³

47 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014, 319–324.

48 RMKT XVII/3, 99. sz.

49 *Uo.*, 37. sz.

50 *Uo.*, 124. sz.

51 *Uo.*, 116. sz.

52 BALASSI Bálint, *Ötvenhetedik (Én édes szerelmem, egyetlenegy lelkem...)* = BALASSI Bálint *Versei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 2), 116.

53 Szilasi László szavaival „allegorikus közhelyszótár”-rá válik a Balassi-örökség. SZILASI

A XVII. századhoz visszatérve érdemes még a madárfogás motívumánál időznünk, hiszen ez a párkapcsolatok legfontosabb és legtöbb konfliktust felidéző mozzanata:

Ó, be nehéz madárt fogni,
Olyan, mint szél után futni,
Vagy szerencsét ingyen kapni,
Melyet meg nem foghat senki.

Senki szíve ne örüljen,
Míg madara nincs kezében,
Ámbár légyen szoros helyben:
Mert véletlenül elmegyén.⁵⁴

A madárfogás az énekek egy részében sikerrel jár, sőt egyúttal példázatul szolgálhat a hiszékeny madarak rászedhetőségéről – a madarász csalfa sípszava egy esetben Cupidóra emlékezteti a versfaragót⁵⁵ –, a csalogatás azonban néha sikertelenül zárul. E párbeszédés dalok hőse néha az elérhetetlenül szabad sólyom, máskor a szajkó, a galamb vagy a rigó. A gazdag magyar adatok mellett fontos, hogy a szüzsé hamar felbukkan szlovák környezetben is: a *Fanchali Jób-kódex*ben, ráadásul női dalként. Hősnője arany kalitkát és illatos citromból vetett virágos ágyat, illatos fürdőt, Heléna históriájának éneklését és személyes babusgatást ígér a madárnak, ha újra visszatér hozzá.⁵⁶

A *Nem szoktam, nem szoktam*-szövegtípusban egy kalitkába édesgetett, de a szabadságot választó madár szerepel: Te-Madárként kap csalogató szavakat, s Én-Madárként felel. Érdekes, hogy e sokáig népszerű párbeszéd (vö. *Megkötöm lovamat...*) elsőként nem a magától értetődő formában bukkan fel, hanem egy szerelmi szabadságot hirdető, egyetlen szakasznyi parafrázisban (1670 k.):

Nem szoktam, nem szoktam kalitkában lakni,
De szoktam, de szoktam mezőben legelni,
Nem szaktam, nem szaktam vénasszonnyal hálni,
De szaktam, de szaktam szép asszonyt csókolni.⁵⁷

László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 31–32 és másutt.

54 *Bolondság volt nádhoz bízni...* = RMKT XVII/3, 226. sz.

55 *Mit tréfiálsz, Cupido, mint saját mátkáddal...* = *Uo.*, 245. sz.

56 *Bože, požal toho...* = MIŠIANÍK–ECKHARDT–KLANICZAY, *i. m.*, 6. sz., 6–12. versszak.

57 RMKT XVII/3, 107. sz.

Ennek az énektípusnak általában mégis az énekesmadár a hőse, elsősorban a rigó – akit már egyik korai szövegünk vigasztaló, énekkal és „tréfabeszédekkel” kedveskedő partnerként mutat be⁵⁸ –, illetve a szajkó, akivel szinte csak megszólító formulákban találkozunk. Nem csoda, ha e rokonszenves madárkákat sokan szeretnék kalitkába csalni. Az ő egyetlen fegyverük az, hogy képesek nemet mondani a kísértésnek, s hűek maradnak a madár-szabadsághoz. A szövegcsalád főtípusának első lejegyzése szinte utolsó szóig folklorizálódott, néha egy nyitó strófával egészül ki, amelyben a madártól vigasztaló éneket kér a vers lírai alánya.

Rigócskám, rigócskám, csácsogó szajkócskám,
Jöjj be hozzám, jöjj be, te fekete rigó!

Csináltak neked ezüsből kalickát,
Abban csináltak aranyból válúcskát.
Bele enned adok fejér zsemlyecipót,
Reá innod adok piros szerelembort.

Nem szoktam, nem szoktam kalickában lakni,
Csak szoktam, csak szoktam mezőben sétálni,
Fenyőmagot enni, folyóvizet innya,
Ágról ágra járni, szabadságban élni.⁵⁹

Az Én-Madár és a Te-Madár szerepének finom összjátékára figyelhetünk fel az *Életemnek, víg kedvemnek fényes csillaga* kezdetű énekben. Abban reménykedve, hogy eltávozó, bánatot okozó kedvese hazatér, minden jóra fordul, a lírai én így kiált fel: „Akkor én is, mint egy madár, szárnyamon járok”. A kedves szépségét viszont „az sólyomhoz hasonlítottam”, sőt Cupidót is „madaracská”-nak szólítja.⁶⁰

Már az előző szövegcsaládok is utaltak rá, hogy a leggyakoribb metafora a XVII–XVIII. századi madaras közköltészetben a galamb, illetve a gerlice. Nem véletlen, hiszen az ókor óta a páros öröm, a hűség szimbólumaként emlegették és ábrázolták őket, akik egymással turbékolnak (régiesen: burukkolnak), közös fészekben ülnek. A boldog galambok képe állandó hivatkozást jelent, gyakran ellenpontozva az emberek hűtlenségét és a költő boldogtalanságát: „Nám, falatom a szájadban / Adtam neked gallam módra”.⁶¹ A galambok mint a házastársi

58 *Az rigónak ő szólása engem vigasztal* = Uo., 12. sz.

59 Uo., 233. sz.

60 Uo., 145. sz. (Vö. 228. sz.)

61 *Bolondság volt nádhoz bízni* = Uo., 226/I, 6. versszak.

hűség jelképei gyakran felbukkannak a XVII–XVIII. századi lakodalmi intő-oktató énekekben is;⁶² Miskolczi Csulyak István például egy galamb-ajándékkal kedveskedett egy menyegzőre. Vigyázni kell azonban, nehogy „szelíd galamb helyett vad galambot fogjon” az ember.

A *Physiologus* nyomán az is bekerült a köztudatba, hogy a galambok csupán egyszer párosodnak (akárcsak a varjak),⁶³ s ha egyikük megözvegyül, onnantól a világ minden örömét elveti: nem száll zöld ágra, csak száraz, „aszú” ágra. Ezt a toposzt már 1504-től tudjuk adatolni Magyarországról Temesvári Pelbárt *Rosarium*ából,⁶⁴ de Balassi, Rimay és a *Ponciánus császár históriája* is sokszor megerősítette a magyar literátus közönség körében, sőt a *Fanchali Jób-kódex* egyik szlovák dalában is felbukkan.⁶⁵ Egyetlen példa a XVII. század gazdag terméséből:

Mint gerlice, ki társától megvál,
Zöld erdőben aszú ágra ha száll,
Ott kesereg, sok bú s bánat rá száll,
Szegény fejem, immár erre jutál.⁶⁶

Az özvegy gerlice képe annyira erős volt a hagyományban, hogy láthatólag ez élte túl leginkább a XVII. századot, s került be későbbi szövegekbe. Az *Égő lángban forog szívem* kezdetű, közismert, még románul is feljegyzett ének korai változataiban a távozó darvak, a társtalan sólyom (ez utóbbi kontaminált kép, inkább a gerlice illene ide!), illetve a vigasztaló fülemülék már idézett képe jellemző. 1748-ban Erdélyben a párjavesztett gerlice motívuma is felbukkan, a sólyomé elmarad; a kedvest pedig *galambom*nak szólítja a lírai én:

Mint görlice szép társától elhagyattatik,
Sok helyeken nagy bánattal szegény bujdosik,
Míg társára bágyadt szíve nem talál[!]kozik,
Nem lesz addig vigassága, sőt csak bánkodik.⁶⁷

62 A műfajról és jelképhasználatáról bővebben: KÜLLŐS Imola, *Asszonynépek, vegyéték eszettekbe...: A didaktikus költészet egyik nagy típusa, a lakodalmi intő és oktató ének = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században (A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai)*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 139–140.

63 *Physiologus*, i. m., 49 (varjú), 50–51 (gerle).

64 VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, II, 388.

65 *Pane Bože milý = MIŠIANÍK–ECKHARDT–KLANICZAY*, i. m., 4. sz., 6. versszak.

66 *Napom s órám azelőtt ez vala...* = RMKT XVII/3, 111/I, 13. versszak.

67 *Uo.*, 98/IV, 8. versszak.

Szintén összekapcsolódik a magára maradt görlice és a tollatlan, szárnyaszegett, rabságba esett madár képe egy panaszdalban:

Riasztván Diánna szívemben bút hozza, mert szomorú hírt monda,
Hogy kalitkám nyitva, sólymom elszalada, kit minap fogtam vala,
Az keserves óra, melyen elszalada szívemnek vidámsága.

Sír már Venus tagja, mert görlice társa eltávozott s nem látja,
Kiért magát búra s holtig való gyászra adni magát nem szánja,
Ó, jaj, szegény árva görlicének társa, óhajtok nagy zokogva.

Olyan vagyok immár, mint tollatlan madár, ki hol akar, ott nem jár,
Mert van szívemben vár, hol csak szeretőm jár, ő távozása mely kár,
Nincs örömem immár, mert szárnyam nem sugár, jaj, csak fetrengék immár.⁶⁸

A *galambom* megszólítás ha máshonnan nem, az *Énekek énekéből* hamar elterjedhetett: „Én galambom, a kősziklának hasadékiban, a magas kőszálnak rejtékében mutasd meg nékem a te orcádat, hadd halljam a te szódat; mert a te szód gyönyörűséges, és a te tekinteted édes!” (Én 2, 14; Károlyi Gáspár ford.).⁶⁹ Vajon mikor írták le először magyar versben? Talán 1580 táján Bogáti Fazakas Miklós, aki *Énekek éneke*-fordításával rögtön mintát is adott a következő század becéző megszólításaihoz:

Szinte szép vagy, kellemetes virágom,
Szinte szép vagy, én gerlicém, galambom,
Szemeid, mint galambnak, szép házasom,
Vígak, rám mosolygók, oh, szép madaram.

– énekli Salamon, máskor Sulamytha is így becézi urát. A *galambom* tehát kölcsönösen használatos nő és férfi megszólítására is. Korszakunkban elsőként a siralmas hattúról szóló ének hőse könyörög így: „essék meg szíve én galambamnak”,⁷⁰ versbeli megszólításként pedig: „Szállj kezemre immár, édes galambocskám!”⁷¹ Az *Énekek éneke* biblikus hangnemét idézi fel egy másik szerelmi dal: „Jerikó mezején termett kis görlicém”,⁷² egy másik pedig a vízőzön

68 *Életem hervasztja szerelemnek langja...* = *Uo.*, 144. sz., 2–4. versszak.

69 Már az 1508-ra datált *Döbrentei-kódex*ben megtaláljuk: „Kelj föl, én barátom, én szépem, én galambam” stb.

70 *Siralmas hattú Meander partján* = RMKT XVII/3, 99. sz.

71 *Friss, ékes termetű kedves virágszálom* = *Uo.*, 205. sz.; a *Szívemnek tárházából* kinyílt szép violám kezdetű versben is van *galambocskám* megszólítás (*uo.*, 251. sz.).

72 *Lánggal ég az szerelem az ifjak szívében* = *Uo.*, 131. sz.

idején reménységet nyújtó, olajágot hozó galamb képét: „Noé bárkájából röpill galambocskám”,⁷³ de mitológiai köntöst is kaphat: „Venusnak társai között nyögő gerlicém”.⁷⁴ Egy másik vers antik utalása jelzi, hogy a század végén már külső személyről is mondták, hogy valakinek a galambja: „ékesebb vagy [...] Paris galambjánál” – vagyis Helénánál.⁷⁵

A XVIII. században általánossá válik a *galambom* és *galambocskám* megszólítás (pl. Klein Efraim 1776-os *Specimenjében A' barátságos 's nyájias nevezetnek módjai* között említi),⁷⁶ de nemcsak a régies versekben követhetjük nyomom, hanem a század végi rokokó, majd a népies közköltészet szókincsében is. Lefordíthatatlan szójátékkal kezdődik egy 1814 táján Debrecenben, majd hamarosan Pápán is lejegyzett dalocska:

Galamb a galambját úgy szereti,
Száját a szájához egyengeti,
Ételét-italát vele közli,
Szerelem rózsáit szedegeti.

Szerelem, gyötrelem mind együtt jár,
Boldog még az a szív, kit ez nem jár,
Égesse szívemet lángja ámbár,
Szeretlek mind holtig, drága madár.⁷⁷

A *galambom* megszólítás tömeges használatát az ironikus utalások is jelzik. Közéletes vonásait Csokonai is kifigurázza a csikóbőrös kulacshoz írt szerelemdal nyitányában: „Drága kincsem, *galambocskám*, Csikóbőrös kulacsocskám...”,⁷⁸ majd ennek későbbi travesztiáiban is megmarad ez a formula: „*Galambom*, szalmás üvegem”; „Édes *galambom*, csillagom, / Árván maradt átalagom”, illetve „Drága kincsem, *galambocskám*, / gulyáshúsos bográcocskám”, sőt „kávé fin-dzsácskám...”!⁷⁹

73 *Jaj, ki keservesen esik az énekem* = Uo., 209/II.

74 *Paradicsom kertin* = Uo., 272. sz.

75 *Az én árva fejem egy reménségének* = Uo., 264. sz.

76 *Specimen enucleatoris grammaticae hungaricae*, Pozsony–Kassa, 1776, 219. (<http://www.nyitudo.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=1&session=53709153426agalambom>)

77 *Dávidné Soltári* (1814–1828) STOLL 647. sz., 51–52. Kiadása: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, vál., jegyz. BÁN Imre, JULOW Viktor, Bp., Akadémiai, 1964, 42. sz., 1–2. versszak.

78 Kritikai kiadás: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 5: 1800–1805*, s. a. r., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 433. sz.

79 E travesztiákról részletesen: MIKOS Éva, *Szerlemdal...: Megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről, valamint társadalmi- és művelődéstörténeti kapcsolatairól 19. századi kalendáriumok alapján* = *Minden Gyűjtemény, II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születés-*

A galambok a *Physiologus* szerint csapatosan repülnek, ilyenkor a héja nem tudja megtámadni őket, a magányosakra viszont azonnal lecsap.⁸⁰ Talán ennek a toposznak az utóda az a balladás dal, amelynek eddig csak moldvai csángó népköltési változatát ismertük,⁸¹ de nemrégiben előkerült egy XVIII. század végi erdélyi kéziratból is, amely talán korábbi előzményekre megy vissza. Itt a „nagy madár” nem elragadni, hanem elcsábítani próbálja az özvegy gerlicét, de ő hűségesen őrzi társa emlékét. Ez tehát az *Aenigma* első motívumát adó elszakítás-példázat és a *hűség próbája* balladaszüzsék korai ötvözeteként értelmezhető. Az udvarhelyszéki Énlakán 1798-ban lejegyzett verset kivételesen betűhíven közlöm:

GELÍTZE Madar eneke.

A minap szelyel jartomban
Sok erdőkön bujdostomban
Gölitzét latek banatban
egy aszszu fanak udvaban

a fejet letsüesztette
szarnyat szeljel terjesztette
magat halni eresztötte
kedves tarsat el vesztete

ugy sir ugy sir a küs madar
oda mene egy vad madar
ugy kerdezi a vad madar
mert sirsz mert sirsz teküs madar

Hogy *ne* sirnek tevad madar
el vesztettem kedves tarsam
latom mas menyön egyesen
en it sirok keservesen

enis mennek hamehetnek
hogy ha szarnyamra kelhetnek
ne sir *ne* sir teküs madar
tarsad elyön [helyött] Tarsad lesznek

napjára, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), 169–189.

80 *Physiologus*, i. m., 65.

81 *Küc gerice patak martján*; Domokos Pál Péter nyomán közli VARGYAS, i. m., II, 386–387.

szoval mondja a kűs madar
nemkel nekem tarsasagod
Fel keresem kedves tarsam
vagy hatudnam kedves tarsam
Amen⁸²

A szerelmi közköltészetben a madarak fontos ősi funkciója is sokszor szerepet kap: a közvetítés, a levelek, üzenetek célba juttatása. A segítőköt többnyire már a vers elején megszólítják:

Menj el, madár, menj el, mondd szolgálatomat
Az én asszonyomnak, kedves, szép rózsámnak.

Vidd el leveletem, mondjad hűségemet...⁸³

Az egyik segítő maga kezdi a verset: „Én vagyok az messze földről repülő kis madár”, majd homályosabb a folytatás, de a lényege, hogy kedveséhez repült, s követségbe jött „attól, az ki megvált [...], mint kis gerlice ő szép társától”.⁸⁴

Egy XVIII. századi ponyvaszöveg azonban már komoly válogatásra utal a levélvivő madarakat illetően: egész madárkatalógust olvashatunk itt. Végül a szerény, de gyors és megbízható fecske nyeri el a megbízatást:

Ha madárra bízom, a' sem mindenkik hív,
Azok között is van sok tétovázó szív.

Hollóra nem bízom, holló dögöt talál,
Mert megesnék, hogy ő levelemmel megáll.

Szajkóra nem bízom, mert csak fészket őrzi,
Valamennyi titkom mindennek fűtyölné.

Bagoly csak éjjel jár, az én asszonkámot
Csak lassan serkenti, költeni nem meri.

82 *Andrási Zsigmond-ék.* (1798) STOLL 1125. sz., 6a–b. A végén: „Anno 1798 dic Esztendőben Sigismundus Andrási WEGE Amen”. A 4–5. versszak az *Ifjúság, mint sólyommadár* szövegcsaládból való.

83 RMKT XVII/3, 204. sz.

84 *Uo.*, 71. sz.

Gólya csak kígyókkal rakja meg a száját,
Irigység foglalja annak szíve táját.

Kéményemben lakik egy füstös fecskécském,
Csak a' léssen nékem igaz követecském,

Aki a szélnél is sebesebben repül,
Repülve jól lakik, legyekkel le nem ül.

Vidd el, madár, vidd el, vidd el levélkémet,
Hadd jó remenségben az én kegyesemet.

Hajnalra odajutsz, szállj bé ablakjába,
Ama szép hajnali nótácskádát kezd el.

Ha kérdi, ki küldött? mondd meg, én küldtelek,
Bizony szánni fogja bánatos szívemet.⁸⁵

A fecske a *Physiologus* szerint nemcsak arról nevezetes, hogy a tavasz hírnöke, hanem hogy életében csak egyszer rak tojást.⁸⁶ Szerelmi üzenetvivőként nyilván azért is szóba jöhetett, mivel az ember közvetlen környezetében fészkel. A régiségben mégis viszonylag ritkán szerepel a szerelmi dalokban, inkább a XVIII. század végétől gyakori, talán a *menyecskére* rímelő nevének köszönhetően, például:

Hosszú farkú fecske,
Bácskai menyecske...⁸⁷

Pest mellett egy szép kertecske,
Ott lakik egy szép menyecske,
Hol a legény nem új fecske,
Kit készen vár a menyecske.⁸⁸

85 *Vajha kimondhatnám kínját én szívemnek... = Virágénekek és mulatónóták XVI–XVIII. század, összeáll., jegyz. STOLL Béla, Bp., Magvető, 1956 (Magyar Könyvtár), 62. sz., 6–14. versszak. (A közlés forrása a *Dalok* c. keltezetlen, XVIII. század végi ponyva, OSZK 821.144.)*

86 *Physiologus, i. m.*, 61.

87 *Énekek gyűjteménye* (XIX. század eleje) STOLL 523. sz., 62.

88 *A' gyenge ifjúság' dallos dallai* (ponyvanyomtatvány, é. n.) OSZK PNY 3.127, 3. sz., 4. versszak. E ponyvának egyik kiadását erkölcsrombolónak minősítették, s elkobozták, épp ezt a szakaszt idézték fel a tárgyaláson. (Itt az ablak körül fickándozó fecske a lány körül sündörgő legény és a hímvesző jelképeként érthető, különösen a nyitó sor ma már nemigen érthető erotikus célzása miatt: a *pest* ugyanis ekkor nemcsak a várost jelentette, hanem annak névadóját, a kemencét is. A kemence melletti kertecskét aligha kell magyarázni.) POGÁNY

A reformkorban már a két nevezetes költöző madár is csereszabatosan viselkedik egyazon dal két altípusában: „Nincsen kedvem, elvitte a gólya”,⁸⁹ illetve „Nincsen kedvem, mert a fecske elvitte”.⁹⁰

A többi fekete madár mindig a gyász, az elkeseredés megtestesítője: „Gyászruhám is nekem, mint holló”. A hattyú is feketére változtatja tollait, ha megölyvegyl, amint több énekszöveg felidézi, az énekes pedig

[...] követi gyásszal zokogva,
az mely halálát, végső óráját hangos torokkal kiáltja,
Nem szánja éltét, sőt fejréségét gyászruhára változtatja [...]

A Meander partján kesergő hattyú egyúttal arra is utal, hogy olyan ritka a hű szerető, mint a fekete hattyú⁹¹ – vagyis csak társának elvesztése ébresztheti rá, mennyire fontosak egymásnak.

A pelikán minden bizonnyal bibliai utalásokból került bele a szerelmi költészetbe. Itt azonban nem a halott fiait saját vérével feltámasztó pelikán közismert, Krisztus vagy az anyaszentegyház allegóriájaként értelmezett képére kell gondolnunk, amelyet a gazdag ikonográfián túl a *Miként Egyiptusban az pelikán madár* kezdetű, Czeglédi István emlékét őrző bibliai história⁹² is századokon át fenntartott a populáris hagyományban. Maga a *Physiologus* – mint Eckhardt Sándor nyomán Stoll Béla⁹³ is megerősítette – a 101. (102.) zsoltár két versére hivatkozik („Hasonló lettem a pusztai pelikánhoz; olyanná lettem, mint bagoly a romokon. Virrasztok és olyan vagyok, mint magányos madár a háztetön”; Zsolt 102, 7–8). A két szövegrész kontaminálódott, s a pelikán alakjában egyesült, holott az első kép csupán az ő nélkülvöz életformájáról szól, nem pedig a magányáról. A magyar hagyományban láthatóan összekeveredett az özvegy gerlice képével, mint arra három – talán románból fordított – szerelmi dal utal a *Tel-leki-énekeskönyvben*.⁹⁴ A bibliai vízimadár nevét ráadásul a XVIII. században már gyakran összetévesztették a *publikánnal*, amint arra egy közismert keserves egyik feljegyzése utal: „Mint publikán a pusztában magára búsul...”⁹⁵ – ami

Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823*, I, *Vásári ponyvairatok*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24), 69.

89 Elsőként: *Tahy Gáspár dalgyjteménye* (1821–1839) STOLL 1237. sz., 208a.

90 *Czupor Andor énekgyjteménye* (1836) STOLL 810. sz., I. 35a–b (Erdély).

91 RMKT XVII/3, 99. sz.

92 Részletesen: PETRÖCZI Éva, *Nem betyár, nem szépasszony – prédikátor: A „Czeglédi István históriája” című balladáról = Folklor és zene*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2009 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 4), 269–276.

93 RMKT XVII/3, 61. sz. jegyzete.

94 Egy közös soruk is van a pelikán motívumával. *Uo.*, 61. és 72. sz.

95 *A szerencse tündér kerekén...* = *Vutskits-ék.* (1798) STOLL 442. sz., 62a–b, 3. vsz.

elég ritka, ha meggondoljuk, hogy e név a papagájt jelöli.⁹⁶ Fordított esetről is tudunk, amikor például egy XIX. század elején Makón lejegyzett, de nyilván korábbi szövegben ezt olvashatjuk a hölgyről:

Pellikány színű ruhában
Fénylik, mint páva tollában,
Gyönyörködik víg voltában,
Szeretteti magát abban.⁹⁷

A pelikán nyilván akkoriban sem a szép színéről volt híres... Itt majdnem bizonyosan *publikány* a helyes megoldás, hiszen a papagáj élénk zöld színe jobban illik a következő sor pávametáforájához. Könnyen lehet, hogy csak másolási hibát vétett a kézirat lejegyzője, nem ismerve az előtte fekvő ritka szót. A kortárs Péteri Takáts József viszont igen pontosan és egyértelműen használta a *publikán madár* kifejezést Ovidius híres rigósirató versének magyar fordításában. A madárka eredetileg is fallikus utalás, akinek dolgvégezetten elaléló képe itt az alakjában is hasonló papagájra változik.⁹⁸

Bizony ezt az erotikus képzetkört sem szabad kizárnunk a „madárnyelvből”, noha a XVII. században nemigen találunk ilyen utalást. A XVIII. század közepén azonban egyértelműen ilyen kontextusban lép elénk a ma már ártatlan népdalnak tűnő cinege-párbeszéd:

- Hol hálál, hol járál, cinege madár?
- Kapud előtt a pázsinton, szívem asszonykám!

- Hol hálál, hol járál, cinege madár?
- Ablakodon sétálgattam, szívem asszonykám!

- Hol hálál, hol járál, cinege madár?
- Ablakodon szökdéncseltem, szívem asszonykám!

- Hol hálál, hol járál, cinege madár?
- Ágyad alatt kucorgottam, szívem asszonykám!

96 Bővebben: A. MOLNÁR Ferenc, *Névtan, szótörténet és művelődéstörténet (a gödény és a pelikán szavakról)* <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/szakirodalom/amolnar-pelikan.pdf>. Versényi György egy hasonló hibát tárt fel Kolosi Török István *Az világi embereknek bolondságán és nyomorúságán való siralom* (1635) c. verses munkájában, ahol „Emberi nyelven szóljon pelikánja” szóalakat találunk. VERSÉNYI György, *Kolosi Török István*, ErdMúz, 19(1902), 131–148, itt: 135.

97 *Makói ék.* (XVIII. század vége–1826) STOLL 1267. sz., 43. sz.

98 *A' publikán madár halálára: Ovid utánn* = PÉTERI TAKÁTS József *Költeményes Munkái*, Bécs, Bille Károly, 1796, 73–75.

- Hol hálál, hol járál, cinege madár?
- Lábad ujján füttyegettem, szívem asszonykám!

- Hol hálál, hol járál, cinege madár?
- Lábad között a cserében, szívem asszonykám!⁹⁹

*

Összegezve: a madármetaforák kiterjedt és változatos rendszere olyan erős hagyományláncot jelent a magyar szerelmi költészetben, amely több évszázadra hatása alá vont a műfajokat. Virágkora a XVII. század, utána jelentősen szűkül a szerepe a közköltészetben. Korszakunkban viszont „szárnyakat adott” a poétáknak, akik a virágok szerepeltetéséhez képest dinamikusabb, árnyaltabb metaforákat alkottak a madarak segítségével. A *virágénekek* „titkos nyelvét” talán azért sem ismerjük részletesen, mivel ezt a (jórészt szóbeli) műfajt, illetőleg annak szerepkörét épp az írott udvari költészet, s az azt imitáló kéziratos líra gazdag *madármotivikája* váltotta fel. Természetesen a virágok sem tűnnek el a XVII. századi versekből, de ekkor már közel sem alkotnak annyira összefüggő jelképrendszert, mint a madarak.¹⁰⁰

A mimézis és az allegorézis összjátékára visszatérve: mivel a madarak társas lények, így kapcsolataik és élénk kommunikációjuk közelebb hozza őket az emberekhez, akik általuk (a virágokhoz képest) több helyzetet tudtak felidézni az emberi kapcsolatokból, a párkeresőtől a ragadozóig, az áldozattól a megmenekülőig. Az ember által megszólított, magához vett madár archetípusában csak az egyesülés, az önátadás varázsolja emberré a madarat – aki azonban mindig visszaváltozik és elrepül, vagy ha nem, rabsors vár rá a kalitkában. A „madárnyelv” által nagyon szemléletesen közvetített pszichológiai tudás, a párkapcsolatokra vonatkozó sok személyes tapasztalat ezáltal vált olyan közkinccsé, amely így, metaforákba zárva is megőrizte egyediségét, líraiságát, egyetemességét, a „madári szép szabadság”-ot.¹⁰¹

99 *Cantus* (1760-as évek), STOLL 291, 3a. Közli: *Pajkos énekek*, vál. STOLL Béla, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 220; *Világi énekek és versek 1720–1846*, vál. Csörsz Rumen István, műfaji bev. KÜLLŐS Imola, Bp., Unikornis, 2001 (A magyar költészet kincsestára, 97), 75 sz.

100 Csörsz Rumen István, *Másodvirágzás „a szerelem argumentumában” (Egy kötet margójára) = Haja haja virágom: Virágénekek Szabó T. Attila gondozásában és bevezetőjével*, Gy. Szabó Béla *fametszeteivel*, 2., jav. kiadás CD-melléklettel, gond. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2007, 283–295, itt: 289–291.

101 A tanulmány címűl is szolgáló idézet egy XVIII. századi asszonypanasz kezdősora (*Erdélyi-ék.*, 1779, STOLL 332. sz., 51–52), mely a hasonló kalitka-metaforás versekkel együtt megjelent *Közköltészet 3/B: Közkerölcs és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15), 104. sz.